

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 5, 6

ՄԱՅԻՍ—ՅՈՒՆԻՍ

ԽԲ. ՏԱՐԻ 1928

Ս Ա Յ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԵՒՍԵՐԵԱՅ ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՅ ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԿԱՐՊԻԱՆՈՍ

ՎԱՍՄ ՀԱՄԱՐԱՐԱՌՈՅՆ ԱՌԵՏԱՐԱՆԱՅ

(Շարունակութիւն)

6. Տղարու եւ շնորհիւ օրոնսնոր: — Բերլինի նախկին արքայական Մատենադարանի հայագիտական բաժնին Թ. 7 Աւետարանի բովանդակած Եւսեբեայ թուղթը տակաւին անտիպ ու իբր գրականօրէն արժէքաւոր փութացած էր 1888ին հրատարակել Զարամեանց իր կազմած Յուցակին մէջ՝ Dieses Gezeitschreiben ist meines Wissens noch nicht publiziert. Ich gebe hier den Text aus dieser (= 7) Handschrift, da er literarischen Wert hat¹. Իբր նորութիւն հրապարակ հանուած այս շատ խեղճ հրատարակութենէն յառաջ սակայն կար «Աւետարանի հին տպագրութեանց մէջ»² Եւսեբեան խնդրոյ նիւթ թուղթը: Այսպէս ինծի մատչելի Աւետարաններու կարգին 1685—1686ին «արդեամբք եւ գոյիւք Ագուլեցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանին»³ Վենետիկ տպուած Աւետարանը կը բովանդակէր ոչ միայն Եւսեբեան թուղթը, այլ եւ տասն տիկ տպուած Աւետարանը կը բովանդակէր ոչ միայն Եւսեբեան թուղթը, այլ եւ տասն կանոններն ու ստորին լուսանցագրութիւնները, նոյնպէս 1710ին «հոգաբարձութեամբ եւ ծախիւք Գնդիւանցի Վարդանի որդի Եղեկարին եւ հոգեւոր եղբօրն Շոռութեցի Բարաքիասի որդի Մահտեսի Մինասին» անտարակոյս ոսկանեան տպագրութեան վրայ հիմնուած⁴ Կ. Պոլսոյ հրատարակութիւնը կը պահէր Եւսեբեան թուղթը, տասն կանոնները ու ստորին լուսանցագրութիւնները, որոնք կը գտնուէին դարձեալ լիակատար 1796ին «արդեամբք եւ գոյիւք Ագուլեցի Մկրտումին» Կ. Պոլիս տպուած Աւետարանի մէջ: Ամբողջական այս հրատարակութիւններէ զատ կար նաեւ Սուրբ Եւսեբեանի մասնակի, այսինքն առանց կանոններու, հրատարակութիւնը՝ Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան նուիրուած ընդարձակ յօդուածի մը մէջ⁵:

¹ Die Handschriften-Verzeichnisse der Königl. Bibliothek zu Berlin, X. Band, Verzeichnis der armenischen Handschriften von Dr. N. Karamianz, 1888, էջ 6:

² Տաշեան Յուցակ, էջ 1085:

³ «Ոսկան (Կոստանտին) մականունեալ Ագուլ, որդի Տէր Մարտիրոսի որ ի բազում դէպս յիշի ի քաղաքս Եւսեբեայ (Կոստանտին) մականունեալ ի 1721, սա զատ ի սպասուց նուիրելոց յեկեղեցին հայոց, իւրովը ծախիւք տայ տպագրել ի վենետիկ Աւետարան յամի 1686, ընտիր տարիք» եւ այլն, Աւիշան, Սիսական 1893 էջ 333—334:

⁴ «Իսկ յառաջագրութիւն գործոյ սոցին եղեւ ի վերայ յառաջնոյ տպեցեալ աւետարանին, որ էր տպեցեալ Օսկան թովին հայոցս (= 1686). յարեւման նմին ամենայնիւ. բայց սակաւ ինչ փոյթ առեալ առողանութեանցն անպատուեցաւ, առ ի զիւրագին ընթերցելոյն կը զեկուցանէ Յիշատակարանը, էջ 477—478:

⁵ Բազմապէս 1877, էջ 206—207:

Ինչպէս Քարամեանցէ յառաջ լոյս տեսած ամբողջական ու մասնակի տպագիր այս բնագիրները, նոյնպէս Քարամեանցէ ետքը գրեթէ առանց բացառութեան բազմիցս լուսատիպ հրատարակուած լիակատար ու մասնական բնագիրները կը մնան միշտ կղզիացած ու զուրկ գիտական ո եւ է հանգամանքէ, քանի որ կը ներկայացընեն ստրկաբար եւ տառական՝ գրչագիր այս կամ օրինակին աւանդած սխալ ընթերցանութեամբ աղնատուած, սխալ կիտաղորութեամբ խանգարուած ու անմտադիր զանցառութեամբ կրնատուած բնագիրներ, առանց յոյն սկզբնագրին առաջնորդութեան, առանց ուրիշ լաւագոյն օրինակներու բաղդատութեան, առանց հետեւաբար գիտական կազմածի:

Եւսեբեան թուղթը գիտական այս կազմածով օժտելու դիտաւորութեամբ է որ կը ձեռնարկենք մանրամասն բաղդատութեան հետագայ ձեռագիրներու մէջ ամփոփուած բնագիրներու, որոնց լաւագոյն ընթերցուածներուն խղճամիտ ընտրութեամբ կ'սյ հնարաւորութիւն վերակազմելու սկզբնական բնագիրը: Հայ զլխագրերով կը նշանակինք ժամանակագրական կարգով յառաջ բերուած ձեռագիրները:

Ա = Վիենն. Միխիթ. Մատենադարանի Թ. 697 Աւետարանի հատակոտորք: Եւսեբեան երեքիջեան թղթոյն ու կանոններուն լուսատիպ պատկերները լիակատար տե՛ս Mac l er, Miniatures arméniennes, Pl. I—V, մասնակի հրատարակութիւն նոյնպէս լուսատիպ Merk, Die Miniaturen des armenischen Evangeliums Nr. 697 der Wiener Mechitharistenbibliothek, Հանդէս Ամսօրեայ 1927, էջ 944, յօդուածին կցուած Ա. եւ Բ. տախտակներուն մէջ: Je n'ai rien relevé qui permît de dater avec précision ces vestiges d'un vieux texte évangélique. L'écriture ekathagir qui figure sur les planches VI, figure 12, et VIII, figure 15, peut être du IXe ou du Xe siècle. La décoration architecturale des frontispices... semble également pouvoir être fixée au IXe—Xe siècle peut-être même avant, Mac l er, Miniatures arméniennes, էջ 12: Über das Alter der Handschrift und ihrer Miniaturen lassen sich nur Vermutungen aussprechen. Nach der Gesamthaltung dürfte sie der Handschrift von Jerusalem nahegerückt werden, Merk, Հանդէս Ամսօրեայ 1927, էջ 944, ուրեմն քանի որ Երուսաղէմի օրինակը «հայ պահուած բոլոր ձեռագիրներից հնագոյնն է, ամենայն հաւանականութեամբ աւելի հին քան Լազարեան ճեմարանի ձեռագիրը» (Մե ս ր ու վ ար դ ա պ ե տ, Բազմալէպ 1908, հմմտէ եւ Strzygowski, Ein zweites Etschmiadzin Evangelium, Յուշարձան, էջ 348), շատ հաւանական է որ միխիթ. ձեռագիրն ալ է աւելի հին քան Լազարեան ճեմարանի ձեռագիրը: Շատ ուշ է հետեւաբար Mac l er-ի նաեւ այլուր դրած Xe siècle, Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques Bibliothèques de l'Europe centrale, Extrait du Journal Asiatique 1913, էջ 108:

Բ = Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց Գրչագիր Աւետարան, 887 («գրեցաւ... ՅԼԶ թուականութեան հայոց», Խ ա լ ա թ ե ա ն ց լուսատիպ հրատարակութիւն, Մոսկուա 1899, էջ 9), մասնակի հրատարակութիւն եւս թղթոյն տե՛ս K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris 1928, pl. 1. Թուղթ Եւսեբեայ երեքիջեան լիակատար, իսկ կանոններէն մնացած է միայն առաջինը: Ինծի մատչելի բոլոր ձեռագիրներու մէջ եւսեբեան թուղթը կը գրաւէ երկու էջ, առաջին էջը կը բովանդակէ թղթոյն սկիզբէն մինչեւ «վասն իրիք ինչ առանձինն գրեաց», իսկ երկրորդ էջը «արդ այս է ի ներքոյ կարգելոց կանոնաց պատճառ»էն մինչեւ թղթոյն վերջը: Շատ հետաքրքրական է սակայն որ Միխիթ. Թ. 697 հատակոտորք եւ Լազարեան ճեմարանի Աւետարանը եւսեբեան թղթոյն կը յատկացը

նեն երեք էջ, այսպէս 697ին առաջին էջը կը գրաւէ սկիզբէն մինչեւ «չորրորդ» (Fig. 1), երկրորդ էջը՝ «յորս Գ. Մատթէոս, Մարկոս Յովհաննէս» էն մինչեւ «մինչեւ ցտասնե-սինն» (Fig. 2), երրորդ էջը՝ «արդ եթէ բացեալ» էն մինչեւ վերջը (Fig. 3), իսկ Լա-զարեան ճեմարանի Աւետարանին առաջին էջը կը բռնէ սկզբէն մինչեւ «հինգե...», երկրորդ էջը՝ ...րորդն, յորս երկուն» էն մինչեւ «մինչեւ ցտասնեսինն», երրորդ էջը՝ յարեւմտեան 697ին «արդ եթէ բացեալ» էն մինչեւ վերջը: Ակնբախ այս նոյնութիւնը ամենամեծ հաւանականութեամբ թոյլ կու տայ մեզի ընդունիլ երկու ձեռագիրներու միեւնոյն մայր գաղափարէն յառաջագայումը:

Գ = Էջմիածնի Թ. 229 Աւետարան, 989 («գրեցաւ յամի թուոյ հայազանց ՆԼԸ», *MacIer, L'Evangile arménien, (dition phototypique du manuscrit No. 229 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin, Paris 1920, folio 231 R^o): Թուղթ Եւսեբեայ, folio 1 R^o — 1 V^o. Կանոնք, folio 2 R^o — 5 R^o: Էջմիածնի Ձեռագրին ներկայացուցած «հին գրչու-թեան», իբր նմոյշ եւսեբեան թուղթն ամբողջութեամբ հրատարակուած է նոյնպէս լու-սատիպ Մա կ Լ եր ի հրատարակութենէն շատ առաջ արդէն Գարեգին Վ. Յովսէ-փեանի մօտ, Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ, տախտակ իլ—իԸ. հմմտէ եւ էջ 24, տես նաեւ Շողակաթ 1913, նոյն թիւ տախտակ:*

Դ = Collection Sevadjian, Թ. 5 Աւետարան Ժ. դար (?), *MacIer, Documents d'art arméniens, Texte էջ 37*: Եւսեբեան թուղթը տարաբախտաբար չիք, կան կանոն-ներէն՝ *MacIer*ի հրատարակութեան մէջ ետեւառաջ կարգադրուած ու իջագրուած, միայն Բ., *Atlas, pl. I—II, 2. եւ Է., pl. III, Ժ., pl. IV, Ը., Թ. եւ Ժ.ի սկզբնաւու-րութիւնը pl. V*:

Ե = Էջմիածնի Մատենադարանի Թ. 378 (Կարին. Թ. 225) Աւետարան, «առա-ջին քառորդ ԺԳ. դարու, բայց հաւանօրէն ՈԿԱ = 1212 թուին, երբ Խորինշահ վերա-ջինեց Մեծարանց վանքերը», Գարեգին Վարդապետ, Գրչութեան արուեստը, էջ 32 (տես նոյնը եւ Շողակաթ 1913, էջ 198), ուր կը հրատարակուի լուսա-տիպ Եւսեբեայ թղթոյն երկրորդ կէսը, տախտակ Խ, սկիզբն՝ «...ինչ առանձինն տիպ Եւսեբեայ թղթոյն երկրորդ կէսը, տախտակ Խ, սկիզբն՝ «...ինչ առանձինն գրեաց»:

Զ = Երուսաղէմի Մատենադարանի Թ. 1925 Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, 1269 («... հասանելի վերջին գիծ գրոյս ... ի թուականիս հայոց 2ԺԸ», Մուրատ, Յայտնութեանն Յովհաննոս հին հայ թարգմանութիւն, Երուսաղէմ 1911, էջ 8ՀԶ): Մուրատ կը հրատարակէ լուսատիպ եւսեբեան թղթոյն առաջին մասը, տախտակ Դ. եւ Բ. կանոնը, տախտակ Ծ:

Է = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 460 Աւետարան, 1315 («կատարե-ցաւ սուրբ աւետարանս այս ի թվականութեան Հայոց 2ԿԴ», Տաշեան, Յուցակ, էջ 934): Եւսեբեայ թուղթ, որուն երկրորդ կէսը թերթի մը անկումով անյայտացած է, թղ. 1բ: Կանոններու շարքը քայքայուած թերթերու ետեւառաջութեամբ խանգարուած է, ու խանգարուած այս վիճակի մէջ է որ իջագրուած են թերթերը, այսպէս Գ., թղ. 2ա, Ե., թղ. 3բ, Ը., Թ. եւ մասամբ Ժ., թղ. 4ա, Ա., թղ. 5բ—6ա, Բ., թղ. 7բ. միւս կանոնները թերթերու անկումով մատնուած են անգիրտ կորստեան: Կը շեշտենք թէ թղթոյն բնագիրն ալ ենթարկուած է շատ անխիղճ փոփոխութիւններու ու կրճատում-ներու, որոնք մի առ մի նշանակուած են ստորեւ բաղդատութիւններու կարգին:

Ը = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 849 Աւետարան, 1342 («գրեցաւ ի թուականութեան հայոց 2ԸԱ[Մ] ի 2ԸԻՄ՝ քաղաքիս», ի կատարած Ղուկասու Աւե-

տարանին): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 1բ եւ շարունակութիւնն թղ. 3ա: Կանոնք 4բ—9ա, Գ. եւ Դ. թղթերու ետեւառաջութեամբ մտած են եւսեբեան թղթոյն մէջտեղ, թղ. 2բ: Թ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 55 Աստուածաշունչ Մատենան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, 1368—1375էն յառաջ (Տաշեան, Յուցակ, էջ 253): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 466ա—466բ: Կանոնք 467բ—470ա:

Ժ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 59 Աւետարան, 1375էն շատ յառաջ (Տաշեան, Յուցակ, էջ 275): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 1բ—2ա: Կանոնք, թղ. 3բ—10ա:

Ի = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 272 Աւետարան, 1378 («յամի թուաբերութեանս մերոյ սեռի Պիէ կատարեցաւ սուրբ աւետարանս», Տաշեան, Յուցակ էջ 691): Թուղթ Եւսեբեայ թղ. 4բ—5ա: Կանոնք թղ. 5բ—9ա:

Լ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 182 Աւետարան, ԺԳ—ԺԴ դար (Տաշեան, Յուցակ էջ 498): Թղթերու անկումով կորսուած է տարաբախտաբար Եւսեբեայ թուղթը, կան միայն Կանոնք, թղ. 3բ—10ա:

Խ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 278 Աւետարան, ԺԳ—ԺԴ դար, «առաջին կազմը Զ... 1451էն ետքը եւ 1451էն յառաջ» (Տաշեան, անդ, էջ 700): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 2բ—3ա: Կանոնք, թղ. 4բ—11ա:

Ճ = Collection Sevadjan Թ. 2 Աւետարան 1454—1455 («գրեցաւ սա ի թվաբերութեան հայկազեան տովմարի ԶԴ ի մայրաքաղաքս Տիդիս», = 28 novembre 1454 — 27 novembre 1455 de J. C., Mac l e r, Documents, Texte p. 40 եւ Atlas, pl. XVI): Թուղթ Եւսեբեայ, Atlas, pl. XII: Կանոնք, անդ, pl. XIII—XV.

Կ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 62 Աւետարան, 1497 («գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի մեծ թվականիս հայոց ԶԽԶ», Տաշեան, Յուցակ, էջ 284): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 1բ—2ա: Կանոնք, թղ. 2բ—6ա:

Հ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 295 Աւետարան, ԺԵ դար (Տաշեան, անդ, էջ 723): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 17բ—18ա, որուն երկրորդ մասը հրատարակուած է զունատիպ, Տաշեան, Յուցակ, տախտակ Զ: Կանոնք 19բ—26ա, որոնց հինգերորդն նոյնպէս զունատիպ կայ հրատարակուած Տաշեանի միեւնոյն տախտակին վրայ:

Ձ = Բերլինի նախկին արքայական Մատենադարանի Թ. 7 Աւետարան, ungefährt aus dem XV. Jahrhundert (K a r a m i a n t z, Verzeichniss S. 6), ուր հրատարակուած է, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, իբրեւ նորութիւն Եւսեբեայ թուղթը տառական հաւատարմութեամբ mit allen Fehlern.

Ղ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 308 Աւետարան, 1588 («գրեցո սա ի թուականութիս հայոց ՌԼԷ», Տաշեան, Յուցակ, էջ 736): Թուղթ Եւսեբեայ պակասաւոր կատարածին թղ. 25բ—26ա: Կանոնք, թղ. 27բ—33բ. Ժ. Կանոնք տեղափոխուած է, ընդհանրապէս շատ պակասաւոր ընդօրինակուած են կանոնները:

Ճ = Collection Sevadjan Թ. 11 Աւետարան, 1592 («հայկազեան տաւմարի ՈՍԱ թվի», Mac l e r, Documents, Texte, p. 52 եւ Atlas, pl. XLI): Թուղթ Եւսեբեայ, Atlas, pl. XXIX: Կանոնք անդ pl. XXX—XXXIII:

Մ = Խորոտիկի Աւետարան, 1593—1594 («ի թուականութեանս հայկազեան տովմարի ՌԽԳ», Mac l e r, Texte, p. 54 եւ Atlas, p. LXIV): Թուղթ Եւսեբեայ, Atlas, pl. LIII: Կանոնք, անդ, pl. LIII—LV:

Ծ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 911 Աւետարան ԺԵ—ԺԶ դար, յի

շատակարան չիք: Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 1բ—2ա: Կանոնք, որոնց կարգը թղթերու ետեւառաջութեամբ խանգարուած է, թղ. 2բ—6ա:

Ն = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 97 Աւետարան, 1606 («եղեւ գրաւ սուրբ զանձարանիս, որ կոչի Աւետարան, յամի շրջագայութեան արամազեան տոհմի հայկազան սեռի՝ արեթակաս տոմարի ի. ԻԱ. յորէլէնի եւ. Ե. երորդ յարաքարդի» [20 × 50 + 7 = ՍԾԵ], Տաշեան, Յուցակ, էջ 367բ): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 1բ—2ա: Կանոնք 3բ—9ա:

Շ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 168 Աւետարան, 1617 («նկարեցաւ Ռիչ. թվի նահանջի երկրորդ յամի, ամսեան մարերոյ», Տաշեան, անդ էջ 481): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 15բ—16ա: Կանոնք, թղ. 17բ—26ա:

Ո = Collection Sevadjan թ. 4 Աւետարան 1618—1619 («ի թվականութեանս հայոց Ռիչի», MacIer, Documents, Texte, p. 57 Atlas, pl. LXXXIV): Թուղթ Եւսեբեայ, Atlas, pl. LXXV: Կանոնք, pl. LXXVI—LXXVIII: Շատ անխնամ ընդօրինակուած են կանոնները, զանց առնուած են աւետարանիչներու անունները, կանոններու կարմրագիր թիւերն եւ այլն:

2 = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 292 Աւետարան, 1624 («յորժամ զրեցաւ սուրբ աւետարանս էր թիւ հայկազան տոմարի Ռիչի», Տաշեան, Յուցակ, էջ 718: Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 7բ—8ա: Կանոնք թղ. 8բ—12ա:

Պ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 283 Աւետարան, 1628 («այս քրիստոսապարգեւ աւետարանս զրեցաւ ի թվականիս հայոց Ռիչի», Տաշեան, անդ, էջ 708): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. Աա—Գա: Կանոնք, թղ. Դբ—ԺԵա:

Ջ = Collection Sevadjan թ. 3 Աւետարան, 1649—1650 (MacIer, Documents, Texte, p. 58): Թուղթ Եւսեբեայ, Atlas, pl. LXXXIX, Կանոնք pl. LXXXIX—XCI:

Թ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 93 Աւետարան, 1651 («սկիզբն եղեւ

սուրբ աւետարանիս ... թըւաբերութեանս հայկազան տոհմիս Ռժ ամի», Տաշեան, Յուցակ, էջ 362): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 2բ—3ա: Թղթերու ետեւառաջ կազմութեամբ խանգարուած են Կանոնք, այսպէս կանոն Ա., թղ. 5բ, Բ., թղ. 6ա, շարունակութիւնը, թղ. 3բ, Գ., թղ. 3բ, Դ., թղ. 9ա, Ե., թղ. 9ա (երկրորդ սիւնակ), Չ., թղ. 7բ, Է., Ը., Թ. եւ Պ., թղ. 8ա, Փ., թղ. 4բ եւ 10ա: Ընդօրինակողն կանոններու կարմրագիր անուններն, ինչպէս նաեւ կանոնական թիւերն խառնակած է անխնայ, նոյնպէս Եւսեբեան թուղթն ընդօրինակած է շատ անխնամ եւ սխալաշատ, ինչպէս պիտի տեսնենք բաղդատութիւններու շարքին:

Ս = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 85 Աւետարան, 1659 («թվին ՌժԸ», Տաշեան, անդ, էջ 345): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 3բ—4ա: Կանոնք, թղ. 5բ—12ա:

Վ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 638 Աւետարան, 1666 («յանգ ելեալ

սուրտեցաւ ... ի թվին հայոց ՌժԺԵ ի յերկիրս Դերմանիկոյ ի գեղաքաղաքս Զեթուն», թղ. 264բ): Թուղթ Եւսեբեայ, առաջին մասն պակասաւոր, կը սկսի «Արդ այս է»,

թղ. 3ա: Կանոնք, թղ. 3բ—7ա:

Տ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 252 Աւետարան, 1691 («զրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվականիս հայոց ՌժԽ ի քաղաքս Կեսարիս», Տաշեան, Յուցակ, էջ 644): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 1բ—2ա: Կանոնք, թղ. 3բ—10ա:

Բ = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի թ. 107 Աւետարան, ԺԶ—ԺԷ դար (Տաշեան, անդ, էջ 381): Թուղթ Եւսեբեայ, թղ. 4բ—5ա: Կանոնք, թղ. 6բ—13ա:

Յ = Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Թ. 21 Աւետարան Ժ. 2—Ժ. 2 դար (*Mac-ler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque nationale, t. 2, p. 10, il me semble être du XVI siècle, նոյն Miniatures arméniennes, էջ 41*), ուր *pl. LVIII—LX* կու տայ Մակկէր Եւսեբեայ Թղթոյն եւ տասն կանոններուն լուստիպ պատկերները:

Ի = Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 394 Աւետարան, «յիշատակագրութիւնք չկան բուն գրչէն: Նոր ձեռք մը Թղ. 2ա գրեր է գրեցաւ ի նուաստ գրչէ Թվին 2ՃՂԹ, ուստի իբր Թէ 1250 ին. սակայն ձեռագիրն այս հնութեան երեւոյթ չունի կը կարծենք, եւ կարելի է որ այս տողին գրողը կեղծիք մ'ընել ուզած ըլլայ... եթէ ուզենք ՌՃՂԹ (= 1750) ուղղել Թուականը, կարծենք քիչ մը ուշ դրած կ'ըլլայինք ձեռագրին գրութեան ժամանակն, որ զոնէ ԺԵ—Ժ. 2 դարերէն ըլլալու է» (*Տաշեան, Յուցակ, էջ 846*): Թուղթ Եւսեբեայ, Թղ. 1բ—2ա: Կանոնք, Թղ. 3բ—10ա:

Փ նշանագրով կը ներկայացընենք Սուրբեանի հրատարակութիւնը, որուն բնագիրն յայտնի չէ Թէ վենետիկեան որ ձեռագրէն առնուած է, Բազմավէպ 1877, էջ 206—207:

Ք = Զարբհանալեանի մասնակի հրատարակութիւնը (մինչեւ «դրոշմեցի քեզ ներքնակարգեալս»), որ նոյնպէս յայտնի չէ Թէ վենետիկեան որ ձեռագրէն արտատպուած է, Մատենադարան, էջ 179: Ունի շեղումներ Սուրբեանի հրատարակած բնագրէն:

Օ¹ = Աւետարանի վենետիկեան հրատարակութիւն 1685—1686, տես վերագոյն էջ 193/194:

Օ² = Աւետարանի Կ. Պոլսոյ հրատարակութիւն 1710, որ քացի մի քանի մանր տարբերութիւններէ կը ներկայացընէ Օ¹ի բնագիրը հաւատարմօրէն: Մտադրութեան արժանի է Թէ Օ¹ եւ Օ² եւսեբեան Թղթոյն «վասն իրիք ինչ առանձին գրեաց» ին եւ «արդ այս է ի ներքոյ...» ին միջեւ կ'ազուցանեն «խրատ վասն զանազանից Թուոց սրբոյ աւետարանիս» խորագրին ներքեւ ի լուսանան աւետարանի դրուած մանրագիր ու խոշորագիր թիւերու մասին բացատրութիւններ:

Ք = Աւետարանի Կ. Պոլսոյ հրատարակութիւն 1796, որ կ'աւանդէ Օ¹ եւ Օ² օրինակներու տուած բնագիրներէն քիչ տարբեր բնագիր:

Մատչելի այս օրինակներէն զատ կան նաեւ անուղղակի հրատարակութիւններ մասնաւորապէս կանոններու, զորոնք օգտագործած ենք, այսպէս օրինակ Ալիշան Սիսուանի մէջ, էջ 84, կու տայ Լամբրոնացոյ Աւետարանին Թ. կանոնն լիակատար ու մաս մը Ժ.էն, Պոտոռեան Մլքէ Թագուհոյ Աւետարանին Ա.—Գ. կանոններուն խորագիրները (Զարդանկարք), Մուրատ Երուսաղէմի Թ. 1925 Աւետարանին Բ. կանոնը (Յայտնութիւն Յովհ., տախտ. Ե.), Piotrowski Լեմբերգի Աւետարանին Բ., Գ., Դ., Ե. կանոնները (*Katedra ormiańska we Lwowie 1925, տախտակներու կարգին*) եւ Մակկէր ներկայիս տեղն անձանօթ Աւետարանի մը Ե., Զ., Ը. եւ Թ. կանոնները (*Revue des Etudes arméniennes, VI, 1926, էջ 169* եւ «Հանդ. Ամս.» 1888, էջ 244): Նոյնպէս օգտագործած ենք Ձեռագրաց Յուցակներու մէջ յառաջ բերուած Եւսեբեայ Թղթոյն սկզբնաւորութիւնները: